

недлѣчонаа хараба. Пасля гэтага артыкула аўтар падае форму мн. ліку ад першага значэння (**Врэ́ди**: *болѣчки*) а потым, паказваючы адрозненне націску, графічны амонім – дзеяслоў (**Вреді́**: *Пове́л: шкодь, псѣй*). Аналагічны прыклад: **Жили́ще**: *меішканье, домъ* і **Жи́ище**: *... жила*. А далей, парушаючы алфавітны парадак, прыводзіцца паронім **Жи́ицѣ**: *маленькіі жилки, албо артырѣи, то естѣ стежки дѣха, шгорнѣе дѣха*.

Як бачым, у “Лексіконе” аўтарам выносяцца ў загаловак артыкулаў непачатковыя формы слоў, прычым слоў, відавочна знаёмых чытачу, якія не патрабавалі тлумачэння, (*ей* ад *яна*, *золь* ад *зло*, **врэ́ди** ад *вредѣ* і **вреді́** ад *вредити*, **жи́ицѣ** ад *жи́ица* і г. д.). Робіцца гэта свядома, робіцца менавіта для таго, каб звярнуць увагу чытача на лексікалагічныя з’явы.

Усё вышэйсказанае дазваляе зрабіць выснову, што лігнгвістычная культура нашых продкаў была даволі высокай, а “Лексікон славено-роскі” Памвы Бярынды – гэта не толькі помнік старабеларускай лексікаграфіі, але і папярэднік (па-царкоўнаславянску – *прѣдмечя*) беларускай лексікалогіі.

Літаратура

1. Колесов В.В. Философия русского слова. СПб.: Юна, 2002.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 8. Мінск, 1987.
3. Ожегов С.И., Шведова И.Ю. Толковый словарь русского языка. М., 1996.

Д.В. Шлыкаў

АСАБЛІВАСЦІ РАЗВІЦЦА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ Ў 1941–1944 ГАДАХ

Як вядома, з сярэдзіны 1941 г. У развіцці беларускай мовы адбыўся чарговы пераломны этап. Ён звязаны з палітыкай беларусізацыі, якая пачала праводзіцца на тэрыторыі нашай краіны пасля яе акупацыі нямецкімі заваёўнікамі. Са згоды новых уладаў адзін з асноўных акцэнтаў быў зроблены на пашырэнні сфераў ужывання беларускай мовы: ва ўрадавых структурах, у школьным навучанні, у перыядычным друку і г. д.

Трэба адзначыць, што развіццё беларускай мовы на тэрыторыі Беларусі ў час яе акупацыі ішло ў рэчышчы радыкальнага пурызму. На пачатку вайны адбыўся зварот да нормаў і правілаў 1920-х гадоў, да правапісу Б. Тарашкевіча. (Зробім агаворку, што размова ідзе менавіта пра беларускую мову, якая выкарыстоўвалася ў падкантрольным нямецкім уладам перыядычным друку, у кніжных выданнях і падручніках для школ,

якія выдаваліся ў гэты час. Бо ў беларускай мове, якая зрэдку выкарыстоўвалася ў падпольным савецкім друку, цалкам захоўваліся нормы, замацаваныя правапіснай рэформай 1933 г. і пісьмовай практыкай даваеннага часу.)

Зразумела, што пурызм насіў у першую чаргу выразны антырускі характар і быў накіраваны на выкараненне ўсіх рускамоўных уплываў у беларускай мове (у значна меншай ступені праяўляліся антыпольскія выступленні).

Тым не менш трэба адзначыць, што, вяртаючы правілы і нормы 1920-х гг., пурысты дадавалі ў іх свае істотныя дапаўненні і ўдакладненні, імкнуліся выпрацаваць больш дасканалую сістэму нормаў, прыдатную для выкарыстання. Найперш гэта датычылася правапісу. Праўда, зрабіць такую вялікую працу ў сціслыя тэрміны было даволі складана. А таму ў першыя гады акупацыі (другая палова 1941-га – 1942 г.) назіралася некаторая неўпарадкаванасць і хаос у словаўжыванні, правапісны разнабой, што было выклікана адсутнасцю дасканалай сістэмы правілаў напісання, а таксама недахопам дапаможнікаў па правапісу і граматыцы, арфаграфічных і тлумачальных слоўнікаў. Сітуацыю, натуральна, не магла выратаваць брашура “Беларускі правапіс”, выдадзеная ў 1941 г., куды ўвайшла частка “Правапіс” віленскага выдання 1929 г. “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкевіча. Тым не менш менавіта яна да восені 1943 г. служыла асноўным арфаграфічным даведнікам для выдаўцоў перыядычнага друку, а таксама выкарыстоўвалася ў школьным навучанні ў якасці дапаможніка.

Зыходам у 1943 г. “Беларускага правапісу” А. Лёсіка правапісная сітуацыя на старонках беларускага перыядычнага друку збольшага стабілізавалася і да самага канца вайны шырокіх дыскусій на гэтую тэму не ўздымалася (хоць, трэба сказаць, не заўсёды нормы, замацаваныя ў гэтым правапісе, вытрымліваліся).

Яшчэ адной цікавай асаблівасцю фарміравання беларускай літаратурнай мовы таго часу было тое, што аўтары 40-х гг. імкнуліся спалучыць у адно здабыткі мовазнаўчай спадчыны, напрацаванай у даваенны час як заходнебеларускімі, так і ўсходнебеларускімі лінгвістамі.

Так, напрыклад, пры распрацоўцы мовазнаўчых пытанняў выкарыстоўваліся Праект беларускага правапісу 1930 г., матэрыялы Акадэмічнай канферэнцыі 1926 г. (пры складанні “Беларускага правапісу” 1943 г.), а побач з імі пастановы віленскіх Збораў дзеля чысціні беларускае мовы 1935 г. (выйшлі асобнай брашурай у Празе ў 1941 г., некаторыя з іх

былі надрукаваныя ў “Беларускім правапісе” 1941 г., часам на іх спасылаліся ў публікацыях на мовазнаўчыя тэмы ў “Беларускай газэце” (№ 48 за 1943 г.), матэрыялы з часопіса “Родная мова”. Акрамя таго, пры даследаванні “Беларускага правапісу” А. Лёсіка намі было высветлена, што аўтар уключыў у свой праект многія прынцыпы, узятыя з перадваенных савецкіх падручнікаў (напрыклад, Ю. Шакаля і М. Жыркевіча “Граматыка беларускай мовы”, ч. 1, 1940 г.; акадэмічнага “Курса сучаснай беларускай мовы”, 1941 г.), нягледзячы на тое, што ў сваіх публікацыях абрушваўся на іх з бязлітаснай крытыкай (Беларуская газэта. 1942. № 51).

Такім чынам, аўтары той пары імкнуліся прыцягнуць найбольш значныя (і слушныя, на іх думку) напрацоўкі даваеннай мовазнаўчай спадчыны дзеля таго, відаць, каб за кароткі час выпрацаваць аптымальную схему развіцця беларускай мовы, якая б падкрэслівала яе самабытнасць і ўнікальнасць.

У гэты перыяд адбываецца маштабная моўная рэвізія, якая наўмысна праводзілася аўтарамі на старонках беларускага перыядычнага друку. Татальны перагляд праходзіў практычна на ўсіх моўных узроўнях. Але найбольшыя змены адбываліся ў арфаграфіі, лексіцы, словаўтварэнні. Многія з’явы вярталіся з 1920-х гадоў, і яны ўжо былі вядомыя літаратурнай мове, многія ж увайшлі ў яе ўпершыню.

Для гэтага часу характэрна актывізацыя ўласных моўных рэсурсаў, менавіта на іх рабіўся асноўны акцэнт. Галоўнай крыніцай узбагачэння літаратурнай мовы была мова народная (беларускія гаворкі), на якую і арыентаваліся пурысты пры выбары паміж варыянтамі слоў, словаўтваральных сродкаў і г. д. Наяўнасць пэўнай моўнай з’явы ў народных гаворках давала ёй права на існаванне і ў літаратурнай мове.

Найбольш яскрава гэтая тэндэнцыя праявілася пры распрацоўцы беларускай лексікалогіі. Менавіта тут адбываліся самыя цікавыя, на наш погляд, працэсы. Ёсць некалькі асноўных момантаў, на якія трэба звярнуць увагу пры аналізе асаблівасцяў развіцця беларускай лексікалогіі таго перыяду.

Па-першае, у літаратурную мову пачынаюць неабмежавана пранікаць дыялектызмы, якія прыцягваліся практычна з усёй тэрыторыі Беларусі (аднак трэба адзначыць, што асноўную масу складалі словы з цэнтральных і заходніх гаворак – Ашмяншчыны, Вілейшчыны, Міншчыны, Наваградчыны, Слонімшчыны і інш.).

Па-другое, у літаратурную мову ўліваецца вялікая колькасць новых лексем, якія пачынаюць суіснаваць са словамі, што ўжо ўжываліся ў ёй.

Гэта, адпаведна, нараджала значную варыянтнасць, што таксама было характэрнай з’явай для таго перыяду. Паступова некаторыя словы поўнасьцю ці часткова выцеснілі з ужытку лексемы, якія ўжо даволі працяглы час выкарыстоўваліся ў моўнай практыцы. У першую чаргу, натуральна, з лексікону зніклі словы, што класіфікаваліся пурыстамі таго часу як русізмы. Так, напрыклад, слова *жаўнер* поўнасьцю выцесніла слова *салдат*, *снарад* змянілася на *набой*, слова *собскасьць* у большасці выпадкаў замяніла слова *ўласнасць* і г. д.

Па-трэцяе, пашырэнне варыянтнасці, на думку пурыстаў 40-х гг., ніколі не шкодзіла мове, а, наадварот, было адным са шляхоў яе ўзбагачэння. З 1943 г. на старонках “Беларускай газеты” (рубрыка “Культура мовы”) з’явіліся публікацыі, у якіх пачалі ажыццяўляцца спробы размежавання значэнняў лексічных варыянтаў. Аўтары зноў жа выкарыстоўвалі шырокі дыялектны матэрыял. Падобная праца, натуральна, узбагачала мову, насычала яе словамі, здольнымі перадаць усе адценні рэаліяў. Але часам (верагодна, з-за штучнасці падобных размежаванняў) назіралася блытаніна ў значэннях і, адпаведна, няправільнае словаўжыванне.

Трэба адзначыць той момант, што да з’яўлення згаданай намі рубрыкі “Культура мовы” ў 1943 г. новыя словы ўводзіліся ў тэксты без якіх-небудзь тлумачэнняў, без шырокага абмеркавання. А таму сэнс некаторых з іх непадрыхтаванаму чытачу можна было вывесці хіба што з кантэксту. Масавое ж увядзенне новых слоў яшчэ ў той час выклікала незадавальненне чытачоў. Так, напрыклад, на старонках “Беларускай газеты” на працягу некалькіх нумароў друкаваліся вытрымкі з ліста, дасланага на адрас рэдакцыі, у якім гучала крытыка адносна некаторых выпадкаў словаўжывання на старонках беларускай перыёдыкі (Беларуская газета. 1943. № 46, 48, 49, 50, 53, 73, 79).

У той жа час не менш цікавыя працэсы адбываліся і ў словаўтварэнні. У гэты перыяд назіраецца актыўная пазіцыя аўтараў у дачыненні да змянення словаўтваральных сродкаў слова. Ізноў жа ў працэсе рэвізіі замяняліся ўжо існуючыя афіксы на тыя сродкі, якія для пурыстаў 40-х гг. здаваліся больш адпаведнымі духу беларускай мовы, бачна выразнае імкненне пазбавіцца словаўтваральных мадэляў, падобных да тых, што існуюць у рускай мове. Напрыклад, ужыванне суфікса *-ір-* у запазычаных словах было выключна абмежавана: *бамбардаваць*, *фармаваць*, *рэгуляваць*, *вібраваць* і г. д. У “Беларускім правапісе” А. Лёсіка на яго была накладзена катэгарычная забарона, і толькі ў рэдкіх выпадках “калі з пропускам

суфіксу *ір* сэнс слова змяняецца або станецца нявыразным, дык гэты суфікс захоўваецца” (“Беларускі правапіс”, 1943 г., с. 45).

Адбыўся пераход да ранейшых формаў слоў, якія былі адкінуты яшчэ за савецкім часам (у 1930-я гг.), напрыклад вярнуліся ва ўжытак формы назоўнікаў на *-істы*: *нацынал-сацыялісты, камуністы, трацкісты, мандаліністы, салісты, журналісты* і г. д.

Асабліва прадуктыўным стаў спосаб словаўтварэння прыметнікаў пры дапамозе суфіксаў *-ав-*, *-ов-*, якія цяпер сталі далучацца да тых слоў, што раней утвараліся пры дапамозе іншых суфіксальных сродкаў: *крэдытавы, серкавы (газ), рэкордавы, хоравы, канцэртавы, радыёвы, Лёдавы (акіян), канцовы* (у значэнні ‘канечны’), *портавы, ворагавы, рэкламавы* і г. д.

Назіраецца актывізацыя словаўтварэння аддзеяслоўных назоўнікаў тыпу: *заваёва, пастанова, адозва, сутык, давоз, наступ* і г. д.

Даволі цікавыя змены адбываліся і на акцэнталагічным узроўні. Вельмі пашыранай была з’ява змяшчэння націску ў некаторых формах слоў, напрыклад: *земны, дзесяток, супроць, паяс, пагляд, морскі, глыбака, значаньне, пераконаньне* і г. д. У некаторых выпадках гэта адпавядала традыцыі ўжывання такіх формаў у 1920-я гг. (яны былі нарматыўнымі і фіксаваліся ў слоўніках, напрыклад у “Беларуска-расійскім слоўніку” М. Байкова і С. Некрашэвіча 1925 г.), але часам, верагодна, рабілася не зусім апраўдана. Можна дапусціць, што адна з мэтаў, якая ставілася аўтарамі пры гэтым, – падкрэсліць адрознасць беларускіх формаў ад сугучных ім рускіх.

Усе прыведзеныя факты сведчаць аб тым, што літаратурная мова ў 1941–1944 гг. зазнавала значныя пераўтварэнні і, трэба сказаць, за кароткі час сапраўды вельмі моцна змянілася. Некаторыя з’явы, і такіх была большасць, былі ёй вядомыя з 1920-х гг. і ў свой час досыць актыўна ўжываліся. У 1940-я гг. яны распрацоўваліся больш дэтальна, прымаючы часам катэгарычныя формы (з улікам радыкальных пурыстычных тэндэнцый). А некаторыя сталі сапраўднай навіной у гісторыі літаратурнай мовы і часам былі падобныя на своеасаблівае імкненне іх аўтараў да самавыражэння, задавальнення нейкіх уласных амбіцый.

Цікавым момантам з’яўляецца тое, што пурысты таго часу былі не вельмі паслядоўныя ў сваіх поглядах на існаванне ў мове чужародных элементаў. Бо разам з выкараненнем з мовы рускіх, польскіх і нават украінскіх элементаў на старонках перыядычнага друку сустракаюцца некаторыя нямецкія запазычанні, моцныя паралелі паміж беларускай і

нямецкай мовамі, зробленыя часам з вялікай нацяжкай. Пранікненне германізмаў у беларускую мову не было забаронена, што знайшло выражэнне ў некаторых лексічных адзінках, якія сталі афармляцца на ўзор нямецкіх слоў (напрыклад, *крэйцар*, *партвайн*) або проста запазычваліся з нямецкай мовы, нягледзячы на тое, што ў беларускай мове здаўна існаваў адпаведнік, правераны часам (напрыклад, *алярм*). Гэтая тэндэнцыя знайшла адлюстраванне і ў “Беларускім правапісе” А. Лёсіка, дзе спецыяльнымі правіламі была замацавана перадача нямецкіх злучэнняў *eu* (*öu*) праз *ой* (*ёй*), злучэння *ei* праз *ай* (*яй*)” “паводля нямецкага літаратурнага вымаўлення”: *Фойербах*, *лэйтэнант*, *райнвайн*, *ляйтматы* і г. д. Але зразумела, што такія выключэнні былі абумоўлены часам і з’яўляліся своеасаблівай данінай пануючай ідэалогіі.

Трэба адзначыць, што не вельмі высокі ўзровень лінгвістычнай падрыхтоўкі многіх аўтараў у перыядычным друку, недахоп кваліфікаваных спецыялістаў у рэдакцыях беларускіх газет і часопісаў сказваліся на агульным узроўні мовы гэтага перыяду, якая фактычна праходзіла некаторыя этапы свайго станаўлення наноў. Усё гэта, безумоўна, выклікала пэўныя цяжкасці, якія асабліва складана было пераадольваць ва ўмовах ваеннага часу. Тым не менш відавочным было імклівае развіццё літаратурнай мовы, якая ў сціслыя тэрміны асвойвала падзабытыя прынцыпы, нормы і правілы 1920-х гг., распрацоўваючы і ўдасканалючы іх, якая навіёрствала ўпушчаны час, дзеля таго каб вярнуць сабе страчаныя пазіцыі ў грамадстве.